

ترکیب آجر و کاشی در میل اخنگان

ردی از معماری دوره تیموری بر سر راه روستای قدیم پاژ

هادی دقیق

پشت آرامگاه فردوسی جاده‌ای است که به روستاهای آن منطقه، سد کرده و همچنین روستای پاژ کهن می‌رسد. در این مسیر یک جاذبه تاریخی در کنار جاده عرض اندام می‌کند که ترکیب آجرها و گنبد کاشی کاری شده فیروزه‌ای و لاجوردی اش بسیار چشم‌نواز است. این بنای قدیمی، میل اخنگان نام دارد و ترکیب کلی بنا و ریخت‌گنبد آن، نشانگر معماری دوره تیموری است. میل اخنگان یا اخنجان که کنار این جاده جابخوش کرده، خرداد۱۳۲۱ خورشیدی در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است. میل‌های برج‌های راهنما در کنار یا در امتداد مسیرها برای راهنمایی رهگذاران ساخته می‌شدند و رفته‌رفته کاربردهای دیگری مثل مقبره نیز به آن‌ها افزوده و برج مقبره هم به نامشان اضافه شد. میل اخنگان جدا از کاربرد راهنمایی‌اش برای مسافران، قبری دارد و سنگ‌قبری که نشان می‌دهد کارکرد برج مقبره هم داشته است.

- اخنگان؛ بین زادگاه و آرامگاه فردوسی

میل اخنگان در روستایی به همین نام قرار دارد. روستای اخنگان پیش‌تر از این‌ها، بخشی از ولایت قدیم توس بوده است. توس نیز در حوضه آبریز کشف‌رود قرار داشته است. هنوز هم مسیر قدیمی سد کرده که از آنجا به کشف‌رود می‌رسید، از کنار میل اخنگان می‌گذرد. میل اخنگان درست بین روستای پاژ، زادگاه فردوسی و شهر تاریخی تابران توس، آرامگاه فردوسی، قرار گرفته است و تقریباً با هرکدام از این دو، ۹ کیلومتر فاصله دارد. در نتیجه، اهمیت این مسیر نیز فراوان است و شاید روزگاری، بزرگانی مثل فردوسی از آن رفت‌وآمد می‌کرده‌اند، مسیری که امروز آسفالت است و همچنان ظرفیت‌های گردشگری فراوانش را به رخ می‌کشد. در میل اخنگان کنیه‌ای موجود نیست که بتوان تاریخ ساختش را به‌درستی تعیین کرد. در نتیجه، اطلاعات دقیقی از زمان ساخت و معمارش در دست نیست، اما ویژگی‌های بارز بنا و سبک معماری آن، می‌گوید که دست کم باید هفتصد سال قدمت را برایش در نظر گرفت.

- تاریخ بلند برج آجری

آندره گدار، باستان‌شناس فرانسوی، برای کشف تاریخ این بنای باشکوه تلاش کرده است. در بررسی‌های تاریخی، باتوجه‌به‌تزیینات بنا که رنگ‌وبویی زنانه دارد، وی مقبره داخل بنا را محل دفن یک زن می‌داند. او تزیینات فیروزه‌ای داخلی بنا را دلیل این گمان مطرح کرده است، با این حال افسانه‌ها و باورهای محلی درباره کسی که در این بنا دفن شده است، نیز پس‌زمینه‌ای زنانه دارند، برخی بر این باورند که اینجا مدفن گوهر تاج، خواهر گوهرشاد معروف، بوده است و عده‌ای اخنگان را محل دفن دختری هندی می‌دانند که در مسیر زیارت حرم امام‌رضا^(ع) مرده و همین‌جا دفن شده است. با این تفصیلات از آنجا که در حمله مغول این منطقه نیز در امان نبوده و با خاک یکسان شده است، بنای میل اخنگان را نمی‌توان به قبل از قرن هفتم و حمله مغول نسبت داد، ولی می‌توان گفت پس از حمله مغول و تقریباً دو سده بازسازی منطقه و سپس حمله میران‌شاه تیموری و خالی از سکنه شدن منطقه، تصور اینکه در فضایی مخروب و متروک بنایی ساخته شده باشد، نیز دور از ذهن است. در نتیجه همه این‌ها می‌شود گفت میل اخنگان بین این دو واقعه و در دوره بازسازی توس و در زمان تیموریان ساخته شده است. منابع کهن نیز اتفاقی تاریخی را در محدوده امروزی میل اخنگان روایت می‌کنند، جنگی که بین والی خراسان و سلطان محمود غزنوی رخ داد، حتی فردوسی در شاهنامه به این ماجرای تاریخی اشاره کرده است.

در نهایت بایدگفت که راز میل اخنگان بر ما پوشیده است و شاید تا رسیدن به شواهد درست و دقیق نیز کشف نشود و شاید هم برای همیشه سر به مهر باقی بماند.

- ویژگی‌ها و تزیینات

برج مقبره اخنگان هفده متر بلندا دارد و بر سکویی هشت‌ضلعی قرار گرفته است. نمای خارجی آن‌هم از همین پلان تبعیت کرده و هشت‌ضلعی است و بر سر هر هشت ضلعش، یک نیم‌ستون قرار دارد. ارتفاع این نیم‌ستون‌ها و بدنه آجری و طرح‌دار برج، سبزه‌تر است و بلندی کلاhek سر برج چهار متر. گنبد این بنا از نوع مخروطی است و با کاشی‌های لاجوردی و فیروزه‌ای در نوارهای افقی تزیین شده است. به‌طور کلی معماری اخنگان، میل‌های دوران تیموری را القا می‌کند. آندره گدار نیز معتقد است به‌دلیل کاربرد کاشی‌های مربعی و نقش‌دار در ساخت این بنا، می‌توان قدمت آن را به دوره تیموری نسبت داد.

آجر مهم‌ترین مصالح به کاررفته در این برج است. علاوه‌بر آجر، از کاشی‌های مستطیل شکل، چندضلعی و ستاره‌ای که دارای نقوش قدیمی و زیبایی هستند، نیز برای تزیین کلاhek و ستون‌های برج وجودش بی‌خبرند. اما ظرفیت‌های این بنا زیر همین سایه سنگین هم کم نیستند. متأسفانه هرچه زمان می‌گذرد، آسیب اخنگان هم بیشتر می‌شود و از طرفی دست یادگارنویسان بر بناهای تاریخی را هم به‌هیچ‌عنوان نمی‌شود گرفت تا بیشتر از این، رد ناموزون نامشان را بر بدنه بنا حک نکنند. در نتیجه، شاید مراقبت بهتر، فرهنگ‌سازی عمیق‌تر و معرفی بیشتر میل اخنگان و بازگو کردن اهمیتش در دشت توس، به سرا ماندن این ترکیب زیبای آجر و کاشی‌های فیروزه‌ای کمک کند.

یادی از مهم‌ترین کارگاه‌های قالی‌بافی و بانیش که فرش را در ارض اقدس زنده نگه داشتند

قالی مشهد؛ گره تار ترکی با رج‌های فارسی

۷۶کرور و ۷۵هزار تومان برآورد شده است. با این حال قالی‌بافی مشهد همچنان به حیانتش ادامه می‌دهد، چون مواد اولیه و نیروی کار را دارد. در سال ۱۳۱۲ و بنا بر گزارشی، کارگاه‌های حاج علی مدد(سال ۱۲۶۰)، عبدالمحمد عمواغلی(سال ۱۲۷۲)، علیخان عمواغلی، حاج محمدحسین وحاج عباسقلی(سال ۱۲۹۰) قدیمی‌ترین کارگاه‌های فعال مشهد هستند. روز صنایع دستی و همچنین روز ملی فرش دستباف، بهانه‌ای شد تا به روزگار قالی‌بافی و احیاگران آن در مشهد بپردازیم که یکی از صنایع دستی مهم شهرمان بوده است.

دوره پهلوی ایفا می‌کنند.

طبق گزارش عبدالکریم، معاون مالیه خراسان و سیستان، در سال ۱۲۸۹ خورشیدی حدود۲هزار دستگاه قالی‌بافی در مشهد فعال بوده است که پانصد دستگاه آن ترکی‌بافت و ۱۵۰۰دستگاه، فارسی‌بافت بوده است. قالی‌بافی مشهد چندی بعد از جنگ جهانی اول، آسیب بسیاری می‌بیند. علت آن بیشتر بسته شدن راه‌های تجارت و از بین رفتن محموله‌های ارسالی است. برابر فهرستی که از تجار قالی در سال ۱۲۹۷ خورشیدی به کمیسیون تعیین خسارات در مدت جنگ بین‌الملل داده شد، این خسارت

حسین بیات| قالی‌بافی اگرچه پیشینه‌ای طولانی دارد، به‌عنوان یک صنعت از دوره صفویه در مشهد فعال می‌شود. چندی بعد بازرگانان تبریز برای صدور قالی در مشهد همچنان که در تبریز، اراک، کرمان و کاشان کارگاه قالی‌بافی تأسیس کرده‌اند، در مشهد هم به تولید و صدور قالی می‌پردازند، به‌همین دلیل گره ترکی‌باف تبریزی کنار گره فارسی‌باف محلی به‌نسبت سه‌بر یک رایج می‌شود.

قالی‌بافی مشهد اما بعد از صفویه تا واسط دوره قاجاریه، یک مرحله از رکود را پشت سر می‌گذارد تا اینکه به‌طور تقریبی در فاصله سال‌های ۱۲۴۰

کارگاه عمواغلی‌ها

عبدالمحمد عمواغلی

از میان مهاجران آذربایجانی ساکن مشهد باید به «محمد کهنمویی»، از تجار و تولیدکنندگان صاحب‌نام تبریزی، اشاره کرد. او در مشهد نام خود را از کهنمویی به عمواغلی تغییر می‌دهد. وی دو پسر به نام‌های عبدالمحمد و علیخان دارد که پس از پدر در دوره پهلوی اول به مهم‌ترین تولیدکننده و صادرکننده قالی در مشهد بدل می‌شوند. عبدالمحمد عمواغلی (۱۲۶۰-۱۳۱۶) مهم‌ترین و بزرگ‌ترین قالی‌باف مشهد در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی است. او بهترین قالی‌های مشهد و فرش‌های سفارشی دربار پهلوی را می‌بافد و فرش‌های کارخانه‌اش، متری چندین هزار ریال خریدوفروش می‌شود. علیخان عمواغلی، برادر او، نیز که کارگاهش را در سال ۱۲۹۰ تأسیس کرده است، فرش‌های نفیسی تولید می‌کند. این گونه است که فرش عمواغلی در بازارهای جهانی مشهور می‌شود و حتی از نقاط دوردست دنیا سفارش‌هایی دریافت می‌کند. با مرگ علیخان عمواغلی در ۶ تیر ۱۳۳۶ یک دوره مهم از تاریخ فرش مشهد به پایان می‌رسد، اگرچه به‌واسطه شهرت علیخان عمواغلی، پسرانش کار او را دنبال می‌کنند. علاوه‌بر این دو برادر، محمدابراهیم مخملباف و حاج‌علی خامنه نیز در ارتقای جایگاه قالی مشهد نقش بسزایی ایفا می‌کنند.

کارخانه قالی‌بافی ششکلانی

این کارخانه را کاظم ششکلانی، یکی از مقاط‌شماران* مشهور مشهد، سال ۱۳۳۵ در خیابان بهار، مقابل شیرخوارگاه تأسیس می‌کند و بیست دستگاه قالی‌بافی دارد. ششکلانی یکی از تولیدکنندگان بزرگ آذربایجانی فرش مشهد، احتمالاً متولد ۱۳۰۱ یا ۱۳۰۳ است و از هفت‌هشت‌سالگی کار قالی‌بافی را در کارگاه‌های عبدالمحمدعمواغلی آغاز می‌کند و تا سال ۱۳۲۱ بافندگی و رفوگری را ادامه می‌دهد و در همین سال، کار تولید قالی را به‌تنهایی آغاز می‌کند. قالی‌های باف این کارخانه ترکی‌بافت با مارک ششکلانی، تولید می‌شود و در فروشگاه ششکلانی، سرای محمدیه بازار بزرگ مشهد به‌فروش می‌رسد. محصول کارگاه در سال ۱۳۴۲ سالیانه ۱۲۰تخته‌قالی به‌مساحت ۱۴۰۰ مترمربع است. ششکلانی در سال ۱۳۵۱ تعداد سی دستگاه در شهر، سی دستگاه در حومه و ده دستگاه هم در کارگاه اصلی در خیابان نخریسی دارد.

* یک مقاط در قالی برابر ۱۲ هزار گره است؛ اصطلاح مقاط معمولاً در فرش مشهد استفاده می‌شود.

کارگاه قالی‌بافی پیمان

کارگاه قالی‌بافی پیمان را محمدباقر پیمان، داماد حاج‌امین زرینه، حدوداً سال ۱۳۳۸ با بیست دستگاه در خیابان شاه‌عباس دریا دل تأسیس می‌کند. او که خودش در قالی‌بافی چندان مهارتی ندارد و بیشتر اوقات هم مقیم تهران است، کارگاه را با کمک نماینده‌ای اداره می‌کند. فرش پیمان چندان شهرتی ندارد، البته بعضی از انواع آن بسیار خوب بافته می‌شود. فرش‌های این کارگاه را پیمان در فروشگاه تهران به فروش می‌رساند و در مشهد کمتر مصرف دارد، مگر قالی‌هایی که سفارشی بافته می‌شوند. محصول سالیانه کارگاه در سال ۱۳۴۲، صد تخته فرش به مساحت ۱۲۰۰ مترمربع است.

بافندگی قالی زرینه

این کارگاه را حاج‌امین زرینه در سال ۱۳۲۵ در یک خانه سرپوشیده نزدیک راه‌آهن(چهارراه زرینه) بنیان می‌گذارد. به‌خاطر مرغوبیت، قالی‌این کارگاه خیلی زود مشهور می‌شود و خود کارگاه نیز به‌مرور توسعه می‌یابد، به‌طوری‌که در سال ۱۳۴۲ خورشیدی با مساحت ۲۴۰ متر در دو طبقه ساخته می‌شود. کارگاه زرینه از نظر بهداشت، بهترین و جدیدترین کارگاه قالی‌بافی مشهد است و قالی‌هایش با دقت بسیار و مواد مرغوب، زیر نظر تنها پسر حاج‌امین به نام رضازرینه بافته می‌شوند. در این کارگاه بیست دستگاه قالی‌بافی به‌صورت ترکی‌بافت وجود دارد که بیشتر نقشه‌های آن را که از سه نوع مشهدی، کرمانی و تبریزی است، هشتاد کارگر می‌بافند. بازار فروش قالی‌های زرینه در مشهد است و محصول سالیانه آن، صد تخته به مساحت متوسط ۱۲۰۰ مترمربع بوده است.

کارگاه قالی‌بافی اخوان

این کارگاه در سال ۱۳۴۰ با ۲۵ دستگاه و ۱۵۰ کارگر در کوچه حمام گلشن نوغان پامی گیرد و صاحبش حاج‌تقی اخوان است با پنجاه سال سابقه قالی‌بافی. در این کارگاه، بیشتر نقشه‌های طرح کرمانی بافته می‌شود و گاهی هم نقشه‌های شاه‌عباس، البته کارگاه آن‌چنان که باید، نمی‌تواند سرمایه و شهرت به‌دست آورد، چون از ابتدا اصراری به مرغوب بودن جنس ندارد، با این‌حال بیشتر قالی‌های این کارخانه در بازار مشهد به فروش می‌رسد.

کارگاه قالی‌بافی کافی

این کارگاه متعلق به حیدر کافی است. متولد سال ۱۳۰۰ خورشیدی . او از ابتدای کودکی قالی‌بافی می‌کند تا بالاخره در سال ۱۳۴۰ یک کارگاه قالی‌بافی در خیابان فردوسی می‌سازد. قالی‌بافی کافی ابتدا شهرتی ندارد، ولی در سال ۱۳۴۲ به علت دقت و مرغوبیت جنس و کوشش فراوان روزبه‌روز بر شهرتش افزوده می‌شود. کارگاه کافی با سیصد مترمربع وسعت، ۲۸دستگاه فعال دارد که ۱۲۰ کارگر در آن مشغول به کار هستند. او همچنین در مجاورت کارگاه یک رنگرزی دارد. تمام نقشه‌های کارخانه، طرح کرمان است که یک‌نقاش کرمانی در مشهد آن‌ها را ترسیم می‌کند. تولید سالیانه کارگاه هم دویست تخته‌قالی به مساحت ۴هزار و ۴۰۰ مترمربع است. کارگاه در سال ۱۳۵۱ حدود ۵۶ کارگر دارد و هر پنج‌روز یک قالی دوازده‌متری تولید می‌کند که درشت‌بافت‌تر از قالی‌های شرکت فرش است.

کارگاه فرش صابر

عباس قلی صابر، یکی دیگر از استادان تولیدکننده قالی مشهد و از دیگر مهاجران آذربایجانی است که بعد از برادران عمواغلی در میان آذربایجانی‌های مشهد مشهور می‌شود. او که متولد سال ۱۲۸۹

در آذربایجان است، فقط با دو سه عدد پاکي، شانه و لوازم قالی‌بافی پا به مشهد می‌گذارد. عباس‌قلی صابر در مشهد، ابتدا شاگرد و سرپرست کارگاه‌های عمواغلی است. سپس حدود سال ۱۳۱۰ خورشیدی برای خودش در کاروان‌سرای ملک، چندین دستگاه قالی‌بافی دایر و اولین کارگاه متمرکزش را نیز چند سال بعد در خیابان آزادی تأسیس می‌کند. صابر به‌دلیل موفقیت در اشتغال و تولید قالی، می‌تواند به عرصه سیاسی نیز وارد شود و در سال ۱۳۲۹ به‌عنوان نماینده انجمن شهر مشهد انتخاب می‌شود. در این سال، او پنجاه دستگاه قالی‌بافی داشت. مارک صابر چون از پشم مرغوب خراسان با رنگ ثابت استفاده می‌کند، به‌عنوان بهترین نوع قالی مشهد معروف می‌شود. تولید روزانه او در سال ۱۳۵۱ حدود پنج مترمربع است. قالی‌های تولیدی کارگاه‌های صابر، ریزبافت‌تر از تولیدات سایر کارگاه‌ها هستند و او مقداری از قالی‌های دربار و رجال کشوری را می‌بافد. علاوه‌بر این، مارک صابر شهرت جهانی دارد و فعالان این حوزه، او را نماینده پانصد کارگر قالی‌باف ترک‌زبان مشهد می‌دانند.

کارگاه قالی‌بافی مخملباف

این کارگاه متعلق به حاج‌مهدی مخملباف است که خود از قالی‌باف‌های مشهور مشهدو ایران به‌شمار می‌رود. قالی‌های کارخانه مخملباف بسیار مرغوب و معروف است، ولی در سال ۱۳۱۳ شمسی تعطیل می‌شود. این کارخانه در قبر میر، کوچه باریک و دور از خیابان و در مرکز تراکم جمعیت قالی‌باف‌ها واقع است و ۲۳دستگاه قالی‌بافی در آن برپاست. قالی‌های این کارگاه را به‌طور متفرقه فرش‌فروش‌های بازار مشهد می‌خریدند. سال ۱۳۴۲ محصول سالیانه کارخانه، ۱۳۰تخته‌قالی به مساحت ۱۵۰۰ مترمربع بوده است.

قالی‌باف‌های جزء

در مشهد علاوه‌بر کارگاه‌های بزرگ، کارگاه‌های دیگری هم وجود دارد که برخی بیش از ۲۰دستگاه قالی‌بافی و تعداد زیادی هم کمتر از ۱۰دار قالی دارند. اصولاً کارگاهی با تعداد دستگاه‌های بین ۱۰ تا ۲۰دار در شهر وجود ندارد. این مسئله نشان می‌دهد بافندگان قالی‌از نظر سرمایه باهم فاصله زیادی دارند. به‌هر ترتیب از دیگر بافندگان و تولیدکنندگان قالی مشهد، می‌توان از غیور، حاجی‌نادر، قاضی‌خانی هرکدام با ۱۰ دستگاه سخاوتی با شش دستگاه، و همچنین نجف‌پور، ریحانی و فاضلی هرکدام با پنج دستگاه نام برد. افراد دیگری هم از یک تا چهار دستگاه دارند و بیشتر به سبک تحویل‌بافی فعالیت می‌کنند. تعداد دارهای قالی‌بافی مشهد تا سال ۱۳۴۲ ۲هزار و ۳۵۳دستگاه است که ۴هزار و ۳۳۱ نفر پشت آن‌ها مشغول به کار هستند. این تعداد دستگاه، سالیانه به‌طور متوسط ۹هزار و ۲۰۰تخته‌قالی به مساحت ۱۱۰هزار و ۴۰۰ مترمربع می‌بافند.